

Beschaving en buitenlandse politiek

Civilizations are the ultimate human tribes, and the clash of civilizations is tribal conflict on a global scale." Dat stelt Samuel Huntington in zijn studie *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Op 3 november jongstleden vond de presentatie plaats van de Nederlandse vertaling in de Oude Lutherse Kerk in Amsterdam. Bij die gelegenheid trad Huntington in de debat met Ruud Lubbers, hoogleraar in de globalisering en voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hier volgt een bespreking van (de Engelstalige editie van) het boek van Huntington.¹

"We hold these truths to be self-evident: that all men are created equal, that they are endowed with certain unalienable rights and that among these are life, liberty and the pursuit of happiness." Met deze openingszin uit de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 heeft de westerse beschaving de wereld misschien wel het beste gegeven van wat zij aan politiek denken heeft voortgebracht. De uitspraak is een richtlijn geworden voor de ontwikkeling van de democratische rechtsstaat binnen landen zelf. En zij biedt tegelijk een universeel houvast waar – onderdrukte – mensen en volken waar ook ter wereld zich aan konden en kunnen optrekken.

Dat zal niet langer zo gaan, als het aan Samuel Huntington ligt. Hij verwacht voor de komende decennia een con-

frontatie tussen de verschillende grote beschavingen in de wereld. Vooral tussen het westen enerzijds en aan de andere kant de islamitische beschavingswereld en de Chinese. Wat jarenlang als universeel gold, ontmaskert Huntington als typisch westers. Met de relatieve achteruitgang in de machtspositie van het westen gaat ook de zegingskracht van universele waarden en normen achteruit: democratie, rechtsstaat, mensenrechten. Het westen kan zich maar beter op die veranderde situatie instellen, aldus Huntington.

Deel van bredere discussie

Huntingtons boek is één van de vele reacties op de aankondiging van het einde van de geschiedenis door Francis Fukuyama. De laatste verwachtte een onstuitbare opkomst van de democratie en de vrije markt. Daarmee zou de geschiedenis in feite zijn voltooid. Een hele golf publicaties is gevolgd met uiteenlopende bewijsvoeringen dat er helemaal geen sprake is van een einde aan de geschiedenis. Ernest Gellner wees op de wedcropkomst van het nationalisme.² Benjamin Barber plaatste vooral kritiek bij de al te optimistische verwachtingen van de vrije markt, die zich wereldwijd aan het ontplooiën is. "McWorld" noemde hij dat: informatie, communicatie en bestuur komen samen op een punt waar de traditionele nationale staten geen invloed meer hebben. De internationalisering van de markten ondermijnt de mogelijkheden van de

ationale staat, waarin de democratie wordt vormgegeven.³

In de vele kritieken op Fukuyama valt de nadruk op die gelegd wordt op cultuur, op geloof, op sentiment. Ook Huntington neemt expliciet afstand van de theorie van Fukuyama, ten eerste wat betreft de opkomst van de democratie: *"The illusion of harmony at the end of [the] Cold War was soon dissipated by the multiplication of ethnic conflicts and 'ethnic cleansing', the breakdown of law and order, ..."*⁴ En wat betreft de vrije markt: westerse consumptiepatronen en popcultuur zijn niet meer dan modegrillen en technieken, die komen en gaan en geen belangrijke culturele invloed uitoefenen in de ontvangende beschaving. De onderliggende culturele patronen blijven onveranderd. Trouwens, voegt Huntington toe: *"The essence of Western civilization is the Magna Carta not the Magna Mac. The fact that non-Westerners bite in the latter has no implications for their accepting the former."*⁵

Culturele identiteit doorslaggevend

Het centrale thema van *'The Clash of Civilizations'* is dat cultuur en culturele identiteiten – op de grootst mogelijke schaal zijn dat beschavingen, of beschavingskringen – de patronen vormen van cohesie, desintegratie en conflict in de wereld van na de Koude Oorlog.⁶ *"In the post-cold war world, the most important distinctions among people are not ideological, political or economic. They are cultural. People and nations are attempting to answer the most basic questions humans can face: Who are we? [...] People use politics not just to advance their interests but also to define their identity. We know who we are only when we know who we are not and often only when we know whom we are against."*⁷ *"Roots against reason"*, zo vatte Ernest Gellner dat krachtig samen.⁸

Godsdienst is volgens Huntington de belangrijkste factor die de verschillende beschavingskringen scheidt. Hij deelt de beschavingen als volgt in: de Chinees/confucianistische, de Japanse, de hindoeïstische, de islamitische, de orthodoxe, de westers/christelijke, de Latijns-Amerikaanse en "mogelijk" de Afrikaanse. Die beschavingen zijn niet uitwisselbaar en dus onvergelijkbaar. Binnen iedere beschavingskring ordenen de staten zich rond een sterke kern. Voor de westerse beschaving is dat bijvoorbeeld de Verenigde Staten, voor de Oost-Aziatische is dat China. Oost-Aziatische beschavingen, gegroepeerd rondom China, worden steeds zelfverzekerder dankzij de sterke economische groei en de basis die dit biedt voor militaire en politieke invloedsgroting. Het regime in Peking baseert zich steeds minder op de marxistisch-leninistische ideologie en steeds meer op Chinees nationalisme en confuciaanse waarden. Oost-Aziatische landen hebben steeds minder boodschap aan westerse waarden. Zij zijn ervan overtuigd dat hun economische successen te danken zijn aan de Aziatische cultuur.

De islamitische landen zijn eveneens in opkomst. Huntington spreekt van een *"Islamic Resurgence"* met een hoofdletter R, omdat hij de ontwikkeling, die een vijfde van de wereldbevolking aangaat, van eenzelfde historisch belang acht als de Amerikaanse Revolutie of de Reformatie.⁹ Wordt het Oost-Aziatische zelfvertrouwen gevoed door economische successen, de Islamitische Wederopkomst wordt gevoed door even spectaculaire groei in de bevolkingsaantallen.

De westerse beschaving is gestempeld door het westers christendom (in tegenstelling tot de oosterse orthodoxie)

en de opgebouwde ervaringen van scheiding tussen kerk en staat, de heerschappij van het recht, een onafhankelijke *civil society*, pluralisme, representatieve organen, individualisme. De harde kern ervan is, zo meent hij, de Angelsaksische cultuur.

Over de Afrikaanse beschavingskring is Huntington niet geheel zeker. Het noorden van het continent wordt immers gestempeld door de islamitische cultuur. Ten zuiden van de Sahara hebben Europees imperialisme en kerstening een sterke invloed gehad, zij het dat Afrikanen in toenemende mate een gevoel van Afrikaanse identiteit aan het ontwikkelen zijn. Hij doet het voorkomen alsof het apartheidsregime in Zuid-Afrika een westerse regering was en het verzet onder leiding van het ANC typerend was voor de Afrikaanse cultuur.¹⁰ Afrika bezuiden de Sahara zou, zo verwacht Huntington, kunnen samengroeien in een te onderscheiden beschavingskring met Zuid-Afrika als mogelijke kernstaat.

Veranderde mondiale machtsverhoudingen

De machtsverhoudingen in de wereld zijn in de visie van Huntington aan het verschuiven ten nadele van het westen in de richting van niet-westerse beschavingen, met name de Chinese en de islamitische. Het aandeel van de mensen behorend tot het westen in relatie tot het totaal van de wereldbevolking daalt van 30% in 1900 tot 13% in 1993 tot 11% in het begin van de eenentwintigste eeuw. In 1950 waren de westerse economieën goed voor 64% van het bruto wereldproduct, in 1980 was dit aandeel afgenomen tot 49%. Een vergelijkbaar verhaal gaat op voor de militaire krachtsverhoudingen.

'The Clash' betoogt dat de politiek van na de Koude Oorlog zich voor een belangrijk deel zal afspelen via de interactie tussen de westerse en de Chinese en islamitische beschavingen. Conflicten tussen landen die behoren tot dezelfde beschavingskring zullen steeds onwaarschijnlijker worden. Binnenlandse conflicten tussen groepen met hun wortels in verschillende culturen des te meer. Getuige bijvoorbeeld het uiteenvallen van het vroegere Joegoslavië, de afscheiding van islamitisch Eritrea van christelijk Ethiopië of de burgeroorlog in de Soedan. In conflicten tussen beschavingen – "breuklijn-oorlogen" – zal tenminste één van de deelnemende kanten gewelddadig optreden en uit zijn op het veroveren van grondgebied, gezuiverd van andere volken. Dat geldt zeker voor breuklijn-oorlogen waar moslims bij betrokken zijn. Huntington: "*Muslim bellicosity and violence are late-twentieth-century facts which neither Muslims nor non-Muslims can deny.*"¹¹

De opmars van de democratie in de wereld is volgens Huntington eerder schijn dan werkelijkheid. De mensenrechtenverdragen, zoals de Universele Verklaring van 1948 en de mensenrechtenconventies van de Verenigde Naties zijn producten van westers denken. Landen van andere beschavingen zien deze in toenemende mate als uiting van westers imperialisme. Het aandringen op het nakomen van mensenrechtenverdragen in landen die behoren tot andere beschavingskringen is dan ook vruchteloos en irritant. En wordt het steeds meer, naarmate de krachtsverhoudingen zich ten nadele van het westen ontwikkelen. Wat het westen als universeel beschouwt, ziet het niet-westen als typisch westers.

De cultuur van "*McWorld*" is volgens

Huntington voor politici in niet-westerse landen een extra aanmoediging om westers imperialisme te veroordelen en hun achterban op te roepen om de integriteit van de eigen cultuur te beschermen. Naarmate de globalisering intenser wordt, hechten mensen steeds meer belang aan hun identiteit, zeker in tijden van snelle veranderingen. En zij maken daarbij gretig gebruik van de moderne communicatietechnieken. Ook economische modernisering leidt niet automatisch tot overname van westerse waarden. Huntington: *"The West was the West long before it was modern. The central characteristics of the West, those which distinguish it from the other civilizations, antedate the modernisation of the West."*¹²

Huntington legt de vinger op een zeer gevoelige plek, namelijk de wat hij noemt democratische paradox: wanneer niet-westerse samenlevingen westerse democratische instellingen overnemen worden antiwesterse politieke bewegingen aangemoedigd en in staat gesteld om aan de macht te komen. Politici in niet-westerse landen winnen de verkiezingen niet door aan te tonen hoe westers ze zijn, maar juist door zich aan te sluiten bij de inheemse cultuur, and *"those are usually ethnic, nationalist and religious in character"*.¹³ Algerije is een afschrikwekkend voorbeeld. In de analyse van de veranderde internationale verhoudingen is *'The Clash'* een bijzonder nuttig en belangrijk werk. Maar Huntington heeft meer willen doen dan alleen een wetenschappelijke analyse schrijven. Hij biedt ook aanbevelingen voor beleid.

Lessen voor beleid

De krachtsverhoudingen in de wereld zullen bepaald worden door culturele kenmerken, is de these van Huntington.

Culturele identiteit is de belangrijkste factor die de bondgenootschappen en antagonismen van een land zal bepalen. Een onontkoombare factor zelfs: wat telt zijn bloed, geloof en afkomst. Politieke democratie, de heerschappij van het recht, mensenrechten, culturele vrijheid zijn westerse ideeën, niet Aziatisch, niet Afrikaans, niet Midden-Oosters. Het enige wat een wereldorganisatie als de VN kan doen, is niet-westerse landen uitnodigen eigen mensenrechtencodes op te stellen, die passen bij de eigen cultuur, en die in de eigen beschavingskring zouden moeten worden nageleefd. Als er Aziatische landen zijn, die democratische politiek willen, zal dat niet te danken zijn aan westerse druk, maar omdat eigen Aziatische bourgeoisieën en middenklassen daarom vragen.

Een grote oorlog tussen het westen en de kernstaten van andere beschavingskringen is mogelijk, zij het niet onontkoombaar. De remedie van Huntington is om een stabilisatiepolitiek te voeren, conflicten met andere beschavingen te voorkomen en er een laag internationaal profiel op na te houden. Huntington: *"In the emerging world of ethnic conflict and civilizational clash, Western belief in the universality of Western culture suffers three problems: it is false, it is immoral, and it is dangerous."*¹⁴ Het is gevaarlijk, omdat het een oorlog tussen beschavingen kan uitlokken.

Mondiaal is dus multiculturalisme geboden, zo beveelt *'The Clash'* aan, binnen de westerse beschavingskring moet het eerder gaan om heroriëntatie op de culturele kenmerken van de eigen beschaving. Het is volgens Huntington dan ook de eerste verantwoordelijkheid van westerse leiders om de unieke kwaliteiten van de westerse beschaving te

beschermen. Met andere woorden: Eigen beschaving eerst.

Of het westen de achteruitgang in eigen beschavingskring tot stilstand brengen hangt volgens Huntington voor een belangrijk deel af van de vraag of westerse regeringen er in slagen de morele achteruitgang van de samenleving te keren. Maar het ligt er ook aan hoe zij omgaan met immigranten uit andere beschavingskringen, die assimilatie afwijzen. Daarom wijst hij het beleid van multiculturalisme van de regering-Clinton hartgrondig af.¹⁵ Immigranten moeten assimileren. Het Amerikaanse culturele erfgoed is onmisbaar voor de samenhang van de samenleving. Anders ontstaat een *clash of civilizations* binnen de Verenigde Staten zelf. Hetzelfde geldt voor Europa, waar volgens

Huntington vooral de moslims voor grote integratieproblemen zorgen. De verzwakking van de christelijke component in Europa is een bedreiging voor de gezondheid van de westerse beschaving. De identificatie van Europa met westers christendom houdt wat hem betreft ook een helder criterium in voor de toegang van nieuwe leden tot westerse organisaties als de Europese Unie en de NAVO. Hij zegt dan ook absoluut nee tegen Roemenië, nee tegen Bulgarije, nee tegen Rusland. Turkije is een bijzonder geval. Het is een islamitisch land, dat uitdrukkelijk wil behoren tot de westerse wereld. Het kent een strikte scheiding tussen staat en islam. Lidmaatschap van de Europese Unie is niet voor niets een lang geuite wens. Maar de Unie houdt de boot af.

Officieel omdat het land economisch nog onvoldoende ontwikkeld is en de mensenrechten schendt. Maar de echte reden, aldus Huntington, is dat de Europese landen hun open grenzen niet willen delen met 60 miljoen moslims.¹⁶ En daarom heroriënteert het land zich steeds meer op Centraal-Azië.

Huntington beveelt de Turkse regering dan ook welgemeend aan om het seculiere karakter van de staat te laten varen, omdat het vreemd zou zijn aan de eigen cultuur, en een leidende rol op zich te nemen in de islamitische

---

**Wie van zijn
beschavingskring
zijn internationaal
politiek programma
maakt is een
meganationalist.**

---

wereld.¹⁷ Tijdens de discussieavond ter gelegenheid van het verschijnen van de Nederlandstalige editie vertelde hij dat hij de Turken aanraadt om nu eindelijk de vernederende verzoeken om lidmaatschap van de Europese Unie te laten varen en zich op de eigen bescha-

vingskring te concentreren. Het leverde een aardige discussie op met Ruud Lubbers, bruggenbouwer bij uitstek. Die beval de westerse beschaving aan om, na eeuwenlang in westelijke richting te zijn gegaan, zich nu naar het oosten te richten. Hij waardeerde Turkije juist als brug naar de islamitische wereld.

Meganationalisme

Huntington gaat ver. Hij noemt beschavingen "*comprehensive*", alomvattend. Dat wil zeggen, zo Huntington, dat "*none of their constituent units can be fully understood without reference to the encompassing civilization. [...] A civilization is a 'totality'.*"¹⁸ Mensen hebben verschillende loyaliteiten, zoals in verband van verwantschap, beroep, cultuur, organisatie of vereniging, partij, ideologie en andere, dat

geeft hij toe. Maar in de huidige wereld geeft de culturele identiteit de doorslag. Mensen identificeren zichzelf op de eerste plaats met cultuur, de stam, de etnische groep, de religie, de natie, en op het hoogste niveau met de beschaving waar zij toe behoren. En het onderscheid tussen "wij" en "zij" wordt sterker: voor zelfdefiniëring zijn anderen nodig.

Huntington beveelt regeringen niet alleen aan rekening te houden met de gewijzigde internationale omstandigheden, maar ook om zelf actief mee te doen met die ontwikkeling: de "totaliteit" van de culturele identiteit verklaren tot politiek programma. Volgens Gellner is nationalisme het politieke beginsel dat stelt dat overeenkomst in cultuur de voornaamste sociale binding schept. Nationalisten beschouwen het als "natuurlijk" dat mensen niet willen samenleven met andere mensen die tot een andere cultuur behoren.¹⁹ Huntington doet hetzelfde, zij het niet op nationaal niveau, maar op dat van beschavingskringen: *"Civilizations are the ultimate human tribes, and the clash of civilizations is tribal conflict on a global scale."*²⁰ De lezer doet er goed aan zich te realiseren dat wie van zijn natie of etnische groep zijn politiek programma maakt, een nationalist is. Wie van zijn beschavingskring zijn internationaal politieke programma maakt is een meganationalist. Een beschaving die zich aldus gedraagt als de *"ultimate human tribe"* houdt op beschaafd te zijn.

Net als bij gewone nationalisten is bij Huntington de culturele identiteit on-aantastbaar. In feitelijke en in normatieve zin. Huntington: *"Political leaders imbued with the hubris to think that they can fundamentally reshape the culture of their societies are destined to fail. While they can intro-*

*duce elements of Western culture, they are unable permanently to suppress or to eliminate the core elements of their indigenous culture. [...] Political leaders can make history but they cannot escape history. They produce torn countries, they do not create Western societies. They infect their country with a cultural schizophrenia which becomes its continuing and defining characteristic."*²¹

Eerder had Van der Staay in de 'Internationale Spectator' kritiek geleverd op het boek van Huntington met name aan de hand van de idee van de scheiding tussen kerk en staat. Huntington noemt het een typisch westers/christelijk idee en dus niet geschikt voor andere beschavingen. Nu acht Van der Staay het onderscheid het enige beproefde systeem dat godsdienstwisten kan indammen. Met het opgeven van die idee verspeel je, volgens Van der Staay, iedere kans op een andere ontwikkeling in islamitische landen dan die van het fundamentalisme.²² Vandaar dat Huntington Turkije met zoveel woorden de wildernis instuurt.

Volgens Van der Staay doet Huntington onrecht aan de andere bijdragen van het westen aan de wereld, namelijk die van de natuurwetenschap, de uitvinding van de landbouw, het schrift, monotheïsme, democratie.²³ Of de aanhef van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, zou je er aan kunnen toevoegen. De verworvenheden daarvan zijn overgenomen door andere culturen. Kennelijk zijn beschavingen geen geheel gesloten gemeenschappen, maar staan zij open voor beïnvloeding van buiten. Culturen kunnen elementen van elkaar overnemen en zo iets gemeenschappelijks ontwikkelen. Of diepere lagen delen, zoals waarden, normen, gedragscodes. Of universele waarden aanboren.

Zo onveranderlijk zijn culturen nu ook weer niet. Misschien dat het op het niveau van beschavingen langer duurt, maar cultuur bestaat bij overdracht van de ene generatie op de volgende. Iedere generatie zal het hare toevoegen, soms meer, soms minder. Dat culturen kunnen degenereren geeft Huntington trouwens zelf toe, waar hij aangeeft dat het westen zich meer op zijn eigenheid moet toeleggen. Kennelijk heeft de politiek daar wel degelijk een rol. Het enige wat beschavingen volgens Huntington doen is elementen overnemen door deze te herformuleren en te integreren in hun eigen waardesystemen. Dat is op zichzelf al een fantastische opening. Ook voor "typisch westerse" zaken als democratie, rechtsstaat en respect voor de mensenrechten.

De formulering en de inpassing in het eigen waardesysteem kunnen per cultuur verschillen, maar met noties van rechtsstaat, democratie, mensenrechten heeft de westerse cultuur iets te pakken gehad van een universele waarheid. Het is een "gave", die je voor jezelf alleen kunt houden, of die je kunt delen met anderen. Huntington kiest voor de eerste optie, met zijn aanbeveling universalisme op te geven. Daar ligt het grootste probleem in *'The Clash'*. Universele waarden zijn nu eenmaal een bedreiging voor alle nationalistische filosofieën.

Inderdaad beroepen veel niet-westerse regeringen zich met toenemende zelfverzekerdheid op hun eigen cultuur en beschaving, om daarmee bemoeienis met interne aangelegenheden te ontcrachten. Dit zijn tegelijk vrijwel altijd regimes die martelingen, verdwijningen en opsluiting zonder vorm van proces bruikbare instrumenten van ordehandhaving achten. Het is moeilijk om der-

gelijke regimes tot enige beschavingskring te rekenen. Je zult trouwens nooit van de slachtoffers – de Tibetanen, de Oost-Timorezen, de politieke dissidenten – horen dat zij afwijzend staan ten opzichte van de universaliteit van mensenrechten, rechtsstaat en democratie. Wie herinnert zich niet de studenten die op het Plein van de Hemelse Vrede hun eigen Vrijheidsbeeld bouwden, Chinees van uiterlijk, maar geïnspireerd door het Vrijheidsbeeld in New York.²⁴

Het in de steek laten van verdrukten laat zich moeilijk rijmen met de universele aanspraak van het christelijk geloof en met het universele kenmerk van de westerse beschaving. In plaats van meer nadruk te leggen op deze karakteristiek en deze te beschermen, leidt het pleidooi van Huntington juist tot opgave van een wezenlijk kenmerk van de westerse, christelijke, cultuur. Het is onchristelijk, en dus in de visie van Huntington (als hij consequent zou zijn) onwesters, om een individuele mens of een volk af te schrijven, om de enkele reden dat hij of zij tot een andere beschavingskring behoort. Dat is nu juist het kenmerk bij uitstek dat de westerse cultuur het verdedigen waard maakt.

Gelukkig is Huntington niet consequent en geeft hij zelf aanknopingspunten voor een dialoog met andere beschavingskringen en godsdiensten. Huntington: *"More broadly, the religious resurgence throughout the world is a reaction against secularism, moral relativism, and self-indulgence, and a reaffirmation of the values of*

Culturen kunnen elementen van elkaar overnemen en zo iets gemeenschappelijks ontwikkelen. Of diepere lagen delen, zoals waarden, normen, gedragscodes. Of universele waarden aanboren.

---

order, discipline, work, mutual help, and human solidarity.”²⁵ Op grond daarvan acht hij een wereldwijde minimale moraal mogelijk, die voortvloeit uit het mens-zijn zelf en uit houdingen die in alle culturen te vinden zijn. In plaats van bepaalde kenmerken van één beschaving tot universeel te verklaren, moet worden aangesloten bij wat de meeste beschavingen gemeenschappelijk hebben. Alleen uit de zoektocht naar deze overeenkomsten zal er ooit een universele beschaving ontwikkeld kunnen worden. Helaas blijft het hier bij een weinig onderbouwde en vage uitsmijter, om het boek aan het eind toch nog een positieve draai te geven. Of zou uitwerking daarvan hem eigenlijk niet zoveel interesseren?

Huntington beveelt het westen aan zich op zijn eigen identiteit te concentreren en binnen de eigen beschavingskring het leiderschap van de Verenigde Staten te aanvaarden. Ooit hebben de Amerikanen de politieke hoedschap van het westen samengevat met de verklaring dat alle mensen gelijk zijn geschapen en zijn begiftigd met zekere onvervreemdbare rechten, waaronder het recht op leven, op vrijheid en op het nastreven van geluk. Die hoedschap is een baken geweest voor onderdrukte volken en personen. Alleen op grond daarvan is het leiderschap van de Verenigde Staten binnen de groep westerse landen aanvaardbaar. Alleen op grond van die verklaring kan het westen een vruchtbare bijdrage leveren aan een betere wereld.

Drs. Th.B.F.M. Brinkel is stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Noten

1. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.
2. Ernest Gellner, *Nationalism*, London 1997.
3. Benjamin Barber, *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*, New York 1996.
4. Huntington, *Clash*, 32.
5. Huntington, *Clash*, 58.
6. Huntington, *Clash*, 20.
7. Huntington, *Clash*, 21.
8. Gellner, *Nationalism*, 67.
9. Huntington, *Clash*, 109.
10. Er is meer te zeggen voor de stelling dat het apartheidsbewind als reactie op economische globalisering en politieke democratisering tot Barbers categorie *jihad* gerekend moet worden. Het vrije Zuid-Afrika daarentegen was en is juist westers geïnspireerd.
11. Huntington, *Clash*, 258.
12. Huntington, *Clash*, 69.
13. Huntington, *Clash*, 94.
14. Huntington, *Clash*, 310.
15. Zie hiervoor ook: Samuel Huntington, Wat ons scheidt; De erosie van het Amerikaanse nationale belang (NRCHandelsblad, 1 november 1997) Z6.
16. Huntington, *Clash*, 146.
17. Huntington, *Clash*, 179.
18. Huntington, *Clash*, 42.
19. Gellner, *Nationalism*, 3-6.
20. Huntington, *Clash*, 207.
21. Huntington, *Clash*, 154.
22. Van der Staay, J. van der, Anti-Huntington, *Internationale Spectator* (juli/augustus 1997) 377, 378.
23. Van der Staay, *Internationale Spectator*, 376.
24. Theo Brinkel, Absolute macht is uit de gratie, *Christen Democratische Verkenningen* (4 juli 1989) 318.
25. Huntington, *Clash*, 98.

—